

АСПЕКТИ НА НАУЧНАТА ЕТИКА

Виолета Цакова*

НЕОБХОДИМО ВЪВЕДЕНИЕ

Нравствеността, етичността и моралът са понятия, използвани за определяне поведението на човека в обществото. Всяко от тях има обективна и субективна страна, съответно – обществени – и лични измерения:

- нравственост – разбира се като морал в аспект на норми, които определят поведението на човека в обществото, и на самото това поведение на отделния човек;
- етика – разбира се като наука за нравствеността, за същността и произхода на морала и като морал, нравственост на отделния човек;
- морал – разбира се като нравственост в аспект на норми, които регулират поведението на членовете на дадено общество, и като духовни качества, норми на поведение на отделния човек.

На основание общото в значението на понятията, независимо от някои различия в тях, за целите на изследването е възприето като основно понятието «етика», но наред с него ще се използва и «морал» в смисъла им на нравственост, духовни качества на човека.

Под научна етика ще разбираме нормите за поведение и самото поведение на членовете на научната общност и тези техни духовни качества, които имат значение за личните им изяви като научни работници и за научното им общуване.

Изследването е насочено към поведенските модели, в които намира проявление нравствеността в науката, и към свързаните с тази нравственост регулатори. То не засяга философско-гносеологическите аспекти на отношенията в науката. Няма и претенциите за изчерпателност, а само за осветляването на някои от важните за всеки научен работник въпроси на поведението и на общуването.

Етичните измерения в науката трудно се поддават на анализ. Причина за това е, че нравствените отношения пронизват цялата човешка дейност, преплитат се с други отношения и почти е невъзможно да се изолират като самостоятелен обект на изследване. Предвид на това и с оглед постигането на по-голяма обхватност и системност на анализа нравствените отношения в науката тук се разглеждат в два условни модела. Първият – като непосредствени и като опосредствани от научните резултати отношения между учените, и вторият – като отношения между учения (научната общност) и обществото.

Целта на разработката е да се изведе и анализира нравственият аспект в панорамата от отношения, които се слагат в научната общност, да се предизвика дискусия за писаните и неписаните норми на научна етика и да се потърсят решения за тяхното слагане и действие като важни регулатори в сферата на науката.

* Виолета Цакова е доктор по икономика, доцент в катедра „Интелектуална собственост“ на УНСС; тел.: 81 95 380, e-mail: vtzakova@abv.bg.

Даваме си сметка, че темата засяга всеки научен работник и че няма такъв, който да не си е изработил, и да не се придържа към собствено разбиране по поставения тук широк кръг от въпроси. Затова ще има и много несъгласни с казаното, и много различни мнения, както и недоволство заради незасегнати аспекти на научната етика. Само по себе си това вече е нещо. Защото за науката е по-важно да има дискусия върху изразена позиция, отколкото единогласие по една позиция или пълно мълчание по повдигнати конкретни въпроси.

ПРЕДВАРИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

Науката е сфера на човешка дейност, която трудно, а в някои случаи и никак не се поддава на регулиране. Основна причина за това е творческата природа на научния труд, на научноизследователската дейност и на научния резултат. Там, където нещата се движат от творческия порив, от неразгадания процес на креативното мислене, нормативният подход не е желателен. Използването му крие риска да погуби инициативността, оригиналността, творческата нагласа и активност.

Поради това **основен регулатор в науката са моралните норми**, правилата, които научната общност изработва сама и се самозадължава с тях. Те имат своята еволюция и настояще. Някои от тези норми са преминали през вековете и са запазени до днес като непреходни. Благодарение на тях науката оцелява и съществува като храм на знанието, в което творят умни, креативни личности, цветът на интелектуалната общност във всички времена. Други морални норми са отражение на конкретното време, в което науката съществува, развива се, утвърждава се, оцелява и достига до следващите поколения, неподвластна на преходните режими, наложени отвън.

Това, което е съхранило науката, нейната загадъчност, тайнствена красота и притегателна сила, са собствените ѝ морални норми, а не прилаганите спрямо нея административни, политически и партийни режими. Подобни режими са погубили интелектуално, морално и физически много учени, но не и науката. Моралните норми ще останат и занапред онзи неписан и невидим регулатор, който спрямо науката действа по-силно, по-трайно и по-ефективно от най-строгия закон, декрет, заповед или съдебна присъда.

Да си истински учен, да твориш на попрището на науката, да създаваш нови знания е вид непокорство към статуквото, движение отвъд пределите на установеното и познатото, личен избор на хора със свободен дух, които приемат и се подчиняват единствено на правилата, движещи научното познание. Често учените са принудени да се съобразяват с правила, наложени отвън, и го правят, но това съвсем не означава, че непременно и винаги ги одобряват и приемат. То е само израз на разбирането за необходимото вмешателство – да се сложи известен ред в отношенията, да не се допусне хаос в непрекъснатото разрастващата и усложняваща се система на науката и научните изследвания.

Администрирането в науката и нейното бюрократизиране започват тогава, когато властта осъзнава и признава силата на знанието и пожелава да го контролира, подобно на всеки значим ресурс. Съзнателната намеса на държавата води

до установяването на режими за различни процеси и отношения в науката, като например създаването на академични организации и оценяването на капацитета им чрез акредитационни процедури и оценки, формирането на еднолични и колективни органи за управление в научните организации, създаването на експертни органи за оценка на научните постижения, моделирането на скали на научните степени и научните звания и установяването на реда за тяхното придобиване, учредяването на академични звания и награди с условията за получаването им, класифицирането на науките по области и специалности, в която класификация, макар и тясна за някои изследвания, непременно трябва да се впише всеки, който е решил да получи официално признание за резултатите от научната си работа и др.

Ако се направи извод, че процесът на бюрократизиране в науката е завършил, той със сигурност няма да е верен. Търсенето на елементи и процеси в нея, които могат да се формализират и административат, ще продължи и ще има като резултат нови регулатори. В това няма нищо лошо, защото колкото по-голяма и сложна е една система, толкова повече редът в нея е необходим за нейното съхраняване. Стига да не се отива в крайности и опити да се изместят и заместят същинските регулаторни механизми в науката – моралните норми.

Темата за морала в науката и за **научната етика** има дълга история и различни трибуни. Във времето, когато учените (най-често – енциклопедисти) са работели сами и изолирано един от друг, тя се е дискутирала от тях **насаме със собствената им съвест**, при търсенето на отговори за съответствието на резултатите от изследванията им с истината, с религията, с политическото устройство на държавата и моралните норми на обществото и на времето, в което творят.

С формирането на научните общности и общества темата за научната етика се пренася и върху **отношенията между членовете на научните формирования**. В днешно време тя запазва в предмета на дискусиите въпросите на научната истина и отношенията между членовете на научната общност, но включва и нови такива като **социалната отговорност** на учените за бъдещето, за съдбата на човечеството и на цивилизацията.

В държавите с водещи учени и научни изследвания темата за научната етика и отделните ѝ аспекти се дискутират активно, широко и свободно. В България това не се случва. У нас липсват нагласата и навикът да се говори по тези жизнено важни за науката въпроси, липсват желанието, опитът и културата те да се извеждат, анализират и решават. Потребност обаче има. И вместо да се задоволява чрез коментари на учени в тесен кръг, при „закрити врати и в затворени пространства”, тя трябва да се реализира чрез обществени трибуни – книги и статии в списания, доклади на научни конференции, разискване на проблема на научни семинари, в курсове за подготовка на докторанти и млади научни работници, при представяне на добри, недобри и поучителни примери за реалности от научния живот, както и чрез други форми на научна дискусия.

Авторът няма намерение да се реализира като изследовател в областта на научната етика. Но като научен работник откровено се интересува от темата и мненията по нея. Защото при встъпването му в науката не е имал кой да го запознае с етичните правила на научната работа и научното общуване, не е имало откъде да ги прочете,

не е имал възпитаващия личен пример на учения, от когото да ги възприеме. За много млади научни работници тази ситуация непросто продължава да е същата и до днес. Поради това, както и поради силното разрастване на научната сфера, младите хора, които сега влизат в науката, гледат на своята работа **повече като на служба, отколкото като на призвание**. Нещо, което доведе в науката и много непривзани хора, неготови за нейните изисквания, които те не познават, пренебрегват или гледат на тях като на ненужни и отживели сантименталности. Последното, освен че не е вярно, е и твърде опасно, защото рискува да погуби духовното начало в науката и нейните ценности, да я принизи като сфера на човешка дейност и концентрирана интелектуална енергия, да я сведе до обикновен производствен процес. Само че, ако това се случи, вече няма да има кой да „произвежда“ или производителите ще произведат всичко друго, но не и научни знания, защото те самите няма да са учени.

През 1991 г. на книжния пазар в България се появи една много добра и полезна книга на Стефан Робев – **Нравите в науката**¹. Появи се в трудно време – на бурни промени във всички сфери на българското общество, вкл. и в науката, време на смяна на парадигми и разрушаване на съществуващи ценности, без предлагане на разумни алтернативи, с една дума – във време, неподходящо за спокойно и обективно обсъждане на ключовите въпроси, поставени в нея. И вероятно затова остана незабелязана и неоченена по достойнство. Книгата представлява изстрадана и споделена болка за недъзите в науката, за онези нейни тъмни страни, които нанасят непоправими поражения както на нея самата, така и на истинските учени, и карат обществото да бъде резервирано към науката и нейните представители.

Книгата изобилства от светли примери за достойно поведение на учени от древността до наши дни, посочени поименно за чуждестранните и анонимно за българските, до степен, която граничи с академичния фолклор. Липсват ли достойни български учени, отстояващи истината, независимо от цената, която трябва да платят. Не, разбира се, но за тях просто не се знае, не се пише и се говори анонимно, което прилича на страх да не се прихване от тяхната болест – истината, и да се понесат неблагоприятните последици от нея.

Книгата на Стефан Робев акцентира на негативните явления в науката – разкрива ги, порицава ги, отрича ги. Но що се отнася до изхода, до решението на проблемите, то се поднася лаконично и само в някои от интересно представените болезнени теми за българската наука. Ограничава се до оптимизма, че нещата могат да се оправят, че има надежда и потенциал за това.

В периода 2001-2004 г. в някои специализирани издания се публикуваха отделни статии по **въпроси на научната етика**². Но те стесняваха научната област, за която се отнасят, до степен, силно ограничаваща и редуцираща читателската аудитория. Защото днес забързаният читател се ориентира в информационната лавина преди

¹ Робев С., Нравите в науката, Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, С., 1991 г.

² Иван Загорчев, Етика на научната публикация (на примера на природо-математическите науки), сп. на БАН, кн. 4-6, 2001 г.; Принципи на геоложката етика, сп. Минно дело и геология, кн. 4, 2001 г.; Научни грешки и научни измами в геологията, сп. Минно дело и геология, кн. 6, 2001 г.; Б. Тошев, Хр. Даиев, Бележки върху етиката в науката. Измамникът и неговото писмо от 1840 г., сп. Химия, кн. 4, 2003 г.; В. Проданов, Етика на науката – от Аристотел до Шеста рамкова програма, сборник статии Биоетика, издание на МОН, 2004 г. и др.

всичко по специализираните списания в своята научна област и по заглавията на материалите.

През 2004 г. в интернет страницата на Съюза на учените в България се появи (и все още е достъпен) проект на **Етичен кодекс на българските учени**³. И работата спря дотук. Въпросът е защо? Отговорите са много, но не помагат за движението напред до желаното и възможно решение.

Научните работници в България имат потребност от **ясни правила на научната етика**. Погледнато чисто формално, без такива писани правила те не могат да изпълнят свое законово задължение – „да съблюдават научната и професионална етика“⁴. Особено силно се нуждае от такива правила и самата наука. Дали те ще бъдат обхванати в етичен кодекс или в национална и поддържащи я институционални програми, е организационен въпрос.

Даваме си сметка, че написването и популяризирането на правилата е много трудна задача, но трудността си заслужава заради възможния ефект. Подобни правила ще заложат важни изисквания към учения и неговото поведение в процеса на създаване на научни знания, ще издигнат престижа на учения, ще повишат уважението и респекта към неговия труд, ще изградят естествена връзка между поколенията научни работници и ще подпомогнат процеса на приемственост, ще консолидират учените около мисията им и ролята им в обществото, ще бъдат своеобразна бариера за масово и самодоволно навлизане в храма на науката и посегателство върху нейните ценности, ще приобщат българската наука и учени към европейските и световни морални норми и ценности. Но всичко това ще се случи само ако се повярва на етичните правила и те се възприемат от учените като лични норми на поведение. Защото изработването на подобни правила не е оригиналничене на някаква особена група в обществото, нито самоинициатива на част от нея. То е акт на осъзната и поета отговорност.

В САЩ, в Англия, Германия и други страни тази отговорност на учените за изработване и спазване на етични правила в науката се споделя както от държавата, така и от водещи научни институти, на основата на специално разработени програми и с помощта на специализирани органи.

В следващите редове ще опитаме да представим някои от мислимите, но неписани изисквания към учения, неговата работа и поведение. До изработването на общи правила на научната етика у нас те си остават само разбирания на автора, които той споделя с ангажираните читатели.

КАЧЕСТВА И НАГЛАСИ НА УЧЕНИЯ

Особен човек ли е ученият? И да, и не. Той е човек като всички други, живее като всички други, харесва и не харесва, обича и не обича, жени се и се развежда, грижи се за децата си, устройва дома си, кара кола, ходи на гости, гледа телевизия, слуша радио, чете преса, ползва интернет, пътува, гласува, накратко – прави това, което

³ Струва си той да бъде прочетен, затова даваме адреса на който все още може да се види: www.usb-bg.org/Bg/Etichen%20kodex.htm

⁴ Чл. 56, ал. 1, т. 2 на ЗВО.

правят всички хора в обикновения живот. Приликите са дотук. Защото ученият има и второ битие, втора природа и същност – да работи в сферата на науката, за науката и в името на науката. Това не е достъпно за всички и не е по силите на всеки, защото изисква **специални качества**, сред които:

- неспокоен, нестихващ, търсещ творчески дух и добър изследователски нюх;
- свободомислие и склонност към риск в името на познанието;
- чувствителност към проблемите на своето време и реализъм при тяхното възприемане и отразяване;
- самовизискателност и самокритичност към своята работа и визискателност към работата на другите;
- обективност и честност в оценката на собствените и на чуждите творчески възможности, на собствените и на чуждите научни резултати;
- доблест за признаване на собствените грешки и смелост за посочване на чуждите;
- колегиалност, търпимост, толерантност и уважение към чуждото мнение;
- съвест и отговорност за научните резултати и последиците от тях;
- издръжливост за несгоди и неудобства, за трудности и препятствия, дори за провали в начинанията;
- смелост за изказване и за отстояване на научната истина;
- честност и неподкупност в работата;
- нетърпимост към научната измама и устойчивост на съблазни за нейното извършване и др.

Изчерпателното посочване на качествата, които трябва да притежава истинският учен, едва ли е възможно, както е невъзможно и всички те да се притежават от един човек. Но ученият трябва да се стреми да ги формира у себе си, да ги развива така, че те да се балансират до хармонично единство и да станат негова природа.

Този, който е решил да се отдаде на науката, трябва да притежава и някои **специални нагласи**, както и сили да приеме житейските реалности за себе си и за своя живот. Преди всичко, ако говорим за истинския учен, а не за псевдоучен, той трябва да има **пиетет към науката и призвание за научна работа**. Защото свързването с нея не може да е мимолетно, краткотрайно, и често е за цял живот. Познавам хора, временно пребивавали в науката, които не издържаха на нейните правила, честно признаха, че научната работа не е за тях и се разделиха с нея. Това е достойно. Но има и хора, които не искат или не могат да направят такова признание и остават в науката, ползват се от нея, без да я обогатяват и без да й дават нищо от себе си. Това вече е недостойно и непочтено спрямо науката, ограбва я и вреди на нейния имидж в обществото.

Призванието за научна работа предполага не само нагласа за пълното ѝ отдаване, но и **благородство** – готовност да подариш резултатите от своя труд на други, в тяхна полза и за тяхно благо.

Самият избор за работа в науката изисква ученият да е способен да се отдаде на неща, които за останалите хора са обикновени и скучни или странни и непонятни. Той трябва да притежава **дарба за прозрение** и да умее да я използва, като зад видимото от всички открива невидимото и улавя новото. Ученият трябва да може да

подреди всичко, забелязано от него, в непротиворечиво знание, да го обясни и предостави на обществото за ползване.

Цел в живота на учения е да търси, открива и разширява света на знанието в полза на науката и обществото. Това се постига не само с работа, а с много работа и пълното ѝ отдаване. Ученият работи при **големи физически, психически, емоционални и интелектуални натоварвания**, но не заради материална облага. Той изпитва житейска радост от работата си в търсенето на научната истина, от магията на сътворяването и откривателството и изпитва удоволствие от това, че прави нещо повече от другите, нещо, което не всеки може и умее. Неговият труд обаче не винаги се възнаграждава по достойнство. Затова ученият не е богат и по-скоро е принуден да живее скромно, изолиран от светски удоволствия и лукс. В класациите на най-богатите хора не се срещат имена на учени, макар на основата на научни постижения много предприемачи да са наредени в топ-листите.

В науката няма лесен и удобен начин за достигане до истината. По правило пътят до нея е труден и изтощителен. Той е като лабиринт без пътни знаци и спирки за почивка. Много воля и психическа издръжливост са необходими, за да се следва вярната посока в лъкатушния път и да се извърви той докрай, като в края не винаги се отреждат награди, почести и признание. Това, което помага на учения да не изгуби пътя към истината, е неговата **научна съвест**. Тази съвест е придобито, а не наследено качество. Тя се формира и се проявява на основата на решенията, които ученият взема, когато трябва да направи избор между личния и обществения интерес, между личната изгода и научната истина. Отстояването на истината изисква смелост и саможертви, смисълът на които не може да проумее всеки. Затова ученият трябва да свикне с мисълта, че за някои или за повечето хора той е странник и дори неудачник.

Ученият е силен в научното си поприще, където тържествуват знанието, разумът и научната истина. Той предпочита тяхното приятелство, а това често го прави самотник. И макар да желае и да очаква общественото признание, на него са му чужди светската суета, шумните празненства и тържествените слова в негова чест. Те могат да го смутят и объркат, да го направят безпомощен, непохватен и скучен в очите на другите.

Трудно и дори невъзможно е да се представи цялостно **събирателният образ на учения**. Някои ще разпознаят себе си в написаното, а други не. Те ще искат да отнемат или да добавят нови щрихи в портрета, което е логично, естествено и разбираемо. Защото това, което никак не се свързва с образа на учения, е еднаквостта. Не сме искали и не сме си поставяли за цел изчерпателност в неговото изграждане. Целта, от която се водим, е – да провокираме слагането на основа, върху която всички заинтересовани страни заедно да очертаят качествата, присъщи на учения, без които той не би бил такъв. И да се помисли възможна ли е, ако не оценка, то поне обективната им преценка и как да се извърши тя. Защото всички знаем, че на входа на науката кандидатите се преценяват единствено според знанията им върху предварителен въпросник. Понякога, но рядко – по способността да мислят и намират решения в проблемни ситуации. И никога по качествата, необходими за отговорното и достойно звание „Учен“.

Тук авторът ще сподели своя идея, която може да се стори еретична на мнозина. Не е ли добре при встъпването си в длъжност научните работници да полагат клетва по подобие на лекарите, магистратите и военните? Общото между всички тези професии е служенето на висши за човека и за обществото ценности: лекарят – на живота и здравето на човека като негово най-висше благо; съдията, прокурорът и следователят – на справедливостта като основа на обществения ред; военният – на мира и сигурността като условия за стабилност на държавата и спокойствие на нейните граждани; ученият – на знанието като основа на човешкия прогрес.

Поставянето на въпроса за качествата на учения има още една цел – да се провокира вниманието на членовете на обществото към учения, да се разбере, че той е необикновена личност – интелектуално силна, но и лесно ранима, която трябва да се насърчава и подкрепя, окуражава и щади, да се цени и уважава по достойнството на съзидателните ѝ дела. Необходимо е ново отношение към учения, което да го накара да се почувства специален, защото той наистина е такъв

ОТНОШЕНИЯ В НАУЧНАТА ОБЩНОСТ

Науката отдавна е скъсала с индивидуализма и го е изоставила като свой модел. Днес всеки учен е наясно, че сложността и многоаспектността на изследванията, които трябва да проведе, анализите и изводите, които трябва да направи, не са по силите на един човек, изискват знанията и намесата на много специалисти в различни области. Защото процесите на диференциация и специализация в науката вече са обърнати в посока на интеграцията, допълването и заимстването. И макар творческият процес да си остава индивидуален, резултатите от него носят белега на колективизма. Той се проявява във възприемането на вече установени знания, във влиянието на средата, в която се е развивал ученият, в общуването по време на творческата му работа, в съавторството, в оценяването на постигнатото и чрез други елементи на колективното начало.

Научното общуване, използвано в недалечното минало като потребност на самите учени, днес вече е институционализирано като политика на държавата, но не толкова за слагане на ред в общуването, колкото заради установяването на контрол върху динамиката в научните изяви и развитие.

Историята на науката свидетелства за това, че значимите научни резултати в миналото са постигнати без организационна намеса. Такива формални образувания като катедрата, лабораторията, институтът, секцията, секторът, отделът и други се появяват и регламентират като форма на властта в науката. Защото във всички тях има началник и подчинени, носител на власт и изпълнители. Това създава условия за двойно лидерство в науката – формално и неформално. Между тях винаги има противоборство и конфликти, които пораждат напрежение не само за техните носители, но и за членовете на научния колектив. Възможно е формалният и неформалният лидер да съвпадат, което е най-добрата, но не най-често срещаната реалност. Тя може да стане такава, когато формалното лидерство възниква на основата на неформалното и предоставянето на административната власт следва признаването на научната компетентност и етичност.

Да опитаме да се вгледаме в реалността на отношенията, които се формират и развиват в научните общности и преди всичко в **първичното научно звено** – катедра, секция, лаборатория и др. Като организационно формирание научното звено има за цел да постигне определени резултати, да изяви своя потенциал, да бъде оценено от потребителите и финансиращите институции, да осигури своето възпроизводство, да получи обществено признание и удовлетворение за положените интелектуални усилия. Но звеното може да има в състава си учени и неучени, личности и неличности, да е механичен сбор или екип от специалисти. Ако е екип, нещата са наред, защото всеки негов член работи за имиджа на звеното и на останалите членове. Това е особено полезно за младите научни работници, които печелят доверие дори само от това, че са членове на екипа на съответно научно звено. Но ако звеното е изкуствен и нежелан от членовете му сбор от научни работници, то е обречено. Като организационно формирание то може да се поддържа изкуствено с различни средства, но те ще спасят само академичната му форма, изпразнена от академично съдържание и научен живот. Несъздадените или разрушени връзки не могат да се организират до степен, в която да са полезни за първичното звено, още по-малко за неговото оцеляване и активно функциониране при високата конкуренция в сферата на науката.

В малката научна общност – първичното звено, се формират различни групи отношения, за всяка от които има неписани правила. Тяхното спазване е условие за създаване и поддържане на добра научна атмосфера и благоприятна среда за творческа работа и изява. Основните групи отношения са: към младите научни работници и специално към докторантите и между колегите в процеса на академична работа.

1. Отношение към младите научни работници

Отношенията към младите научни работници се изразяват както в **грижа и напътствия** за формирането им като учени, така и във **взискателност** към тяхната работа, резултати и поведение в академичните среди. Прието е да се счита, че запознаването с академичните правила и въвеждането в научната работа на докторанта трябва да се прави от неговия научен ръководител, на асистента – от титуляра на учебния курс, на когото той асистира; на младшия научен сътрудник – от хабилитирания научен работник, с когото работят по даден проблем, тема или задача. Тези модели се изграждат на неформална основа, макар някои от тях, например „докторант – научен ръководител”, да са нормативно скрепени. Академичният ангажмент е оставен изцяло на съзнанието и отговорността на старшите в науката, но не е регламентиран като тяхно задължение и обект на оценка. Най-много да бъде отбелязан в някой отчет като брой докторанти, подготвени под ръководството на съответния хабилитиран научен работник, или брой млади изследователи, ангажирани в работа по проекти.

Отношението към младия научен работник от страна на неговия наставник не трябва да показва признаци на налагане на мнение, вмешателство в самостоятелната работа и внушение за схващания, позиции и идеи. То следва да е само по такива

въпроси и в онази разумна степен, които да бъдат **ориентир при самостоятелното следване на избрания собствен път в науката**. Не бива да се принуждава младият учен да работи по същия изследователски проблем, върху същите хипотези, със същите изследователски подходи и методи, каквито е възприел неговият академичен наставник. Дръзновението и смелостта на новата и различна мисъл трябва да се поощряват и подкрепят като проявления на свободния и търсец изследователски дух, предпоставка за оригинални научни резултати и творчески постижения.

Във времето на неорганизираната наука ученикът и учителят са се избирали взаимно. Днес това не е така. В масовия случай връзката между тях възниква по силата на спечелен конкурс за докторант, асистент или научен сътрудник по определен шифър от класификатора на специалностите на научните работници. Този формализъм може да създаде напрежение и за двете страни в една принудителна връзка. Научният ръководител е притиснат да поеме нежелан ученик, най-често с аргументи от рода на: „Той е по твоя шифър” или „Няма кой друг”, или с ласкателното „Ти си най-добрият”. Ученикът, от своя страна, няма никакво право на избор и в случаите на нежелан ръководител може само да си каже: „Точно този ли ми се падна”.

Отношенията между ученика и учителя в науката се основават на **взаимно доверие и уважение**. На някои може да се стори странно, но днес тези условия все по-често се нарушават от младите колеги, които идват в науката с мисълта, че са по-добрият продукт на съвременното образование и със завидно високо самочувствие на знаещи, можещи и безпогрешни. Това намира израз в самодоволно и своеволно поведение, нечуваемост към препоръки и съвети, изграждане на своя собствена представа за пирамидата на професионалните компетенции, в която сами се поставят завидно високо. Те не търсят контакт със своя учител, не черпят от добрия му пример, демонстрират научна елитарност и пренебрежително отношение към правилата за академично общуване. С тези констатации се опитваме да подскажем, че нормалните отношения между младия научен работник и неговия академичен наставник зависят от готовността, желанието, нагласата и академичната култура и на двете страни.

От личен опит мога да споделя за търпимостта си към докторант, на когото трябваше да поема научното ръководство за работата му в научна област и по тема, слабо разработени в България. Той така се беше самохаресал и дотолкова беше се възприел като най-добрия специалист в проблемната област, че нито веднъж за целия срок на подготовка не потърси среща с научния си ръководител за обсъждане на проблеми на дисертационната работа, за консултация или съвет, пренебрегна всички препоръки по отстраняване на допуснати слабости и грешки. При такава самонадеяност провалът беше предопределен. Бедата е, че в подобни ситуации негативите се разпределят между докторанта и научния му ръководител. В този и в други аналогични случаи обаче научният ръководител не е имал възможност да осъществи научно ръководство не по своя вина, а по вина на докторанта. Но това никой не го знае. За научната общност те двамата – учител и ученик, са тандем и негативната оценка е обща.

В други случаи научният ръководител проявява нехайство, небрежност и дори безотговорност спрямо докторанта и неговата работа. Но докторантът се оказва

интелигентен, високо ерудиран и успява въпреки незаинтересоваността и неучастието на научния си ръководител, да направи добро изследване, да подготви силна дисертация и да я защити успешно. В тези случаи успехът се разпределя между докторанта и научния му ръководител, макар последният да няма заслуга за него. Нали всички сме виждали как при успешна защита в научните съвети, наред с докторанта се поздравява и научния му ръководител, а често – най-напред него.

Академичното отношение към младите научни работници изключва всяка форма на интелектуална или свързана с нея експлоатация. Не е тайна, че младши колеги, дори студенти, се използват за събирането на информация, за провеждането на експериментални изследвания, статистическа обработка и анализ на данни, за изнасяне на лекции, за провеждането на изпити и нанасянето на оценки в главните книги на висшето училище, при подготовката на документи по конкурси за средства от фондове и програми, при писането на отчети по проекти, при извършването на преводи, и пр., без да имат задължение за това и без да получават признание и дължимото възнаграждение за извършената от тях работа.

Практиката на отношенията към младите научни работници е много пъстра, а динамиката им – много висока, и авторът не е носител или поне свидетел на цялото им многообразие. Изводът, който може да се направи, е, че научното ръководство може да се сложи формално, но не може да се осъществи формално или фиктивно. То е **най-голямата „заработка”** на учения, условие за възпроизводство на научните кадри и за приемственост на принципи, ценности и традиции, които се предават през вековете чрез живата връзка между съседните поколения научни работници.

2. Отношения между колегите

Отношенията между колегите в процеса на научната работа са твърде многолики, за да могат да се сложат в кратко представяне. Те се нуждаят от специално изследване и анализ, предвид значимостта им за академичния микроклимат. Основните им проявления са по повод или във връзка със:

- избора на научен проблем, по който да се работи;
- обсъждането на ръкописи на научни трудове;
- научното развитие и израстване;
- съавторството и др.

2.1. Избор на научен проблем

По повод избора на проблемите за научна работа в научните среди действа неписаното правило за **монопола**. Щом един научен работник се занимава с даден проблем, счита се, че той е негов запазен периметър и никой друг не трябва да „оре в неговата нива”. Подобно разбиране и правило за следване е тесногръдо, егоистично и вредно за науката. Тя се нуждае не от еднолични разпоредители, а от състезание и конкуренция на активност, инициативност и идеи. И все пак монополът, запазеният периметър и ожесточената ревност при браненето му съществуват. Единственото, което може да се каже по повод на тази реалност, е, че научното знание е безкрайно. За неговото създаване, развитие и обогатяване могат да работят много учени. Те

ще се конкурират, но няма да се изместват, а ще се допълват. Естествено, ще води най-подготвеният и най-способният. Останалите могат или да го следват, или да го изпреварят в едно благородно състезание на интелект, знания, компетенции, творчество и работоспособност. Истинският учен не огражда периметъра на своето научно поле и не го прави недостъпно за други, бранейки го с позволени и непозволени средства. Той подкрепя и окуражава всеки, който реши да се присъедини към неговите творчески търсения, охотно споделя постигнатото и насърчава продължаването му.

В научните среди се среща и друга форма на **предопределеност** на изследователския проблем, която се проявява в неговото заобикаляне с аргументи за разработеност или за големи трудности по разработването му. Вероятно всеки от нас е чувал да се казва, че по даден проблем вече има написана книга или вече има защитена дисертация, което трябва да се разбира като: проблемът е разработен и каквото е можело да се изследва е изследвано, а резултатите от изследването не подлежат на съмнение и няма с какво да се допълнят. Или: проблемът е много дискуссионен, трудностите по разработването му ще са големи, а благоприятният резултат – несигурен. Подобна предопределеност по никакъв начин и по никакви писани и неписани правила не се свързва с науката и нейното развитие по силата на посочените вече аргументи за безкрайността на знанието и споделянето на процеса на познание.

2.2. Обсъждане на ръкописи

Отношенията, които възникват във връзка с обсъждането на научни трудове, са много трудни за извеждане и изключително деликатни за разискване. Качествата, които се очаква да проявят участниците в обсъжданията и които са от специално значение в тези случаи, са: професионализъм, почтеност, обективност, безпристрастност, честност и отговорност. С изключение на професионализма, който може да се постигне чрез организирана и самостоятелна подготовка и работа, останалите качества не се формират чрез обучителни системи. Те са проявление на морала, който нито се наследява, нито се научава, а се формира и възпитава.

Целта на обсъждането на научни трудове е да се помогне на автора да подобри написаното и да се предпази от грешки. По своята същност то е колективно търсене и достигане до научната истина. Затова **основни начала** при провеждане на научните обсъждания са:

- внимателно запознаване с обсъжданите материали и формирането на собствена непредубедена оценка за постигнатите резултати;
- съдържателност на изказването, без общи и безполезни наукообразни фрази;
- коректност при соченето на силните и на слабите страни на обсъжданите материали и в баланса на съотнасянето им;
- градивност на критиката и търпимост към нея;
- ясно, конкретно и аргументирано посочване на грешките и пропуските с конкретни идеи и предложения за тяхното отстраняване;
- въздържане от прекомерна критичност („критикарство”), движена единствено от желанието за критикуване на принципа „сега ми е паднал” или „да видят кой съм”, или „има да си връщам”;

- спазване на добрия тон, недопустимост на всякакви форми и прояви на пренебрежително и неуважително отношение към получени резултати, тяхното омаловажаване или пълно отричане без сериозни научни аргументи;
- непредопределеност на значимостта на представените резултати и тежестта на изразените по тях мнения от мястото, което вносителят на обсъждания ръкопис заема в научната или в административната йерархия;
- зачитане на чуждия принос при съвместната работа и съавторството;
- нетърпимост към научната измама и др.

Научното обсъждане трябва да добие формата на **конструктивна и полезна научна дискусия**, където всеки има право на мнение и всеки може да го изрази свободно. То не трябва да става повод за нападки и унижения или да се използва като удобен случай за ласкателства и сервилничене. Защото обсъждането има за обект научни резултати и истината в тях, а не техните автори и още по-малко техни личностни характеристики и заемани постове. Формални правила за водене на обсъжданията няма, но има водещ, който трябва да следи за спазване на добрия тон и на етичните норми. Пренебрегването на което и да е от посочените основни начала на научното обсъждане и търпимостта на участниците към това изкривява посоката на дискусията, опорочава нейните цели, не помага за разкриване на научната истината и е лош пример за начинаещите в науката.

При обсъжданията на научни материали се проявяват **дефекти в поведението** както от страна на обсъждащите, така и от страна на автора на обсъждания материал. Най-често срещаните сред тях са:

а) от страна на обсъждащите материала:

- „компетентно” изказване от неспециалист в обсъжданата проблемна област или от специалист, който дори не е прочел обсъждания материал;
- тенденциозно построено изказване, с което се засягат само положителните или само слабите страни на обсъждания материал, като те съзнателно се подсилват;
- йезуитско становище, с което се подкрепя научния резултат „по принцип”, но се твърди, че в изследването има методологическа грешка, без тя да се сочи конкретно;
- налагане на мнение по силата на заемания пост в служебната или в научната йерархия, а не с научни аргументи в условията на свободна дискусия;
- преповтаряне и приобщаване към мнението и оценката, дадена от „шефа”, дори когато тя не кореспондира с личните позиции;
- прикриване на мнение, бележки и препоръки поради нежелание да се даде добър съвет или поради разминаването им с вече направено изказване от авторитетен учен, или просто поради несъпричастност;
- колективно мълчание за „видими” дефекти в работата поради различни причини;
- премълчаване на истината от страх да не се спечелят врагове и негативна нагласа у колегите, които да намерят проявление в бъдеще и др.

б) от страна на автора на обсъждания материал:

- невъзможност за ясно, точно, систематизирано и концептуално представяне на основната теза, същността на проведеното изследване и открояване на получените резултати;

- демонстриране на самонадеяност за безпогрешността и високото качество на вношения за обсъждане материал;
- нетърпимост към препоръки, бележки и критики, проявявана чрез припряност и репликиране, или чрез пълното им игнориране;
- демонстриране на обиденост и на подозрение в неразбиране, завист или нелоялност;
- злопамятност към тези, които са направили критични бележки;
- пренебрегване на добронамерени и полезни препоръки;
- невъзможност да се „отсее” и вземе ценното от направените бележки;
- безкраен стремеж към постигане на непостижимото съвършенство чрез непрекъснатото усъвършенстване на написаното;
- разколебаване в собствените възможности и оттегляне на ръкописа и др.

2.3. Научно развитие и израстване

Въпросите на научното развитие и израстване са жизнено важни за всеки научен работник, който е решил да се реализира професионално в сферата на науката. Поради това отношенията, които се слагат в процедурите по даване на научни степени и научни звания, са обект на специално регламентиране, допълвани от етични правила за поведение.

От широкия и многолик спектър на проблемите, свързани с научното развитие, ще се спрем само на два, които са взаимно свързани. Първият от тях е **сливането на научните звания и научните длъжности**. Това са два различни във всяко отношение института, които вредоносно са смесени в закона. Плахият опит за тяхното разделяне в Правилника за прилагане на закона за научните степени и научните звания спрямо нехабилитираните научни работници⁵ не беше осъзнат, реализиран като замисъл и продължен в следващите равнища на научните звания. Сега процедурата за избор на доцент и на професор се инициира от първичното научно звено не когато то има потребност от кадри с тези научни длъжности, а когато негов член е достигнал до равнище на развитие, отговарящо на формалните изисквания за даване на съответното научно звание. Така научното развитие се замества и поглъща от длъжностното.

Вторият проблем е **темпо на научното израстване**. В много научни организации и звена то зависи от „спазването на реда” по неписаното правило за старшинство по трудов стаж и изчакване на предшествениците по време. Това правило е силно демотивиращо за способните учени и един от факторите за забавяне на научното израстване. Повишаването в научно звание трябва да съобразява единствено изискванията към всяко от тях и степента в която те се притежават от кандидата, независимо кога е започнала научната му кариера. Състезанието в науката е като бягането на дълги разстояния – то дава равен старт на всички участници, но скоростта на всеки от тях е индивидуална.

Не по-малко негативен ефект от забавянето в научното израстване има и прибързването. Защото повишаването в научно звание е не само оценка на количество

⁵ Чл. 78 и 79 от Преходните и заключителните разпоредби на правилника.

то и качеството на научните публикации. То е и признание за зрелостта, за приобщаването към академичната общност на едно по-високо равнище, на което задължението за усвояване на академичните норми започва все повече да се допълва и замества от отговорността за тяхното съхраняване и предаване. Нагласата за получаване и вземане от науката и научната колегия трябва да се трансформира в готовност за предлагане и предоставяне. С други думи, повишаването в научно звание има за основа проявените интелектуални способности, но съобразява и академичното съзряване, което не винаги се формира със същото бързо темпо, с което се създава научна продукция.

2.4. Съавторство

Съвместните научни изследвания и съавторството върху резултатите от тях са обичайни явления във времето на усложняващи се процеси за достигане до ново знание. Съавторството заслужава специално внимание, каквото тук не можем да му отделим, за да не се отклоним прекомерно от основната идея. Поради това ще се ограничим само до някои принципни положения.

Легална дефиниция за съавторство в науката и въобще за съавторство в творческите дейности няма, като то е оставено на подразбиране. Приема се, че съавтори на научно произведение са лицата, които го създават едновременно, със съвместни творчески усилия. Не са съавтори лицата, които оказват организационна, техническа, финансова, методическа и друга помощ или съдействие. Те само подпомагат създаването на произведението, но не участват в същинския творчески процес. И независимо колко голяма, значима, своевременна, ценна и полезна е помощта им, те не стават съавтори на произведението. Затова не може да претендира за съавторство лицето, което е спонсорирано издаването на научен труд, нито лицето, което е извършило компютърен набор или коректура на текста на произведение, нито дори научният ръководител, осъществил научно ръководство при написването на дипломна работа или дисертация.

Съавторството при създаване на научно произведение представлява доброволно съгласие между лица за съвместна работа чрез лични творчески усилия. Начинът и времето на даване на съгласието е без значение за възникване на съавторството. То може да е изразено изрично или мълчаливо, да е дадено писмено или устно, при започване на работата или по-късно. Без значение за съавторството са и такива въпроси като: кой е инициаторът за създаване на произведението, кой го е наситил с оригинални идеи, кой е събрал екипа, кой е координирал творческите дейности, какъв е обемът на извършената от всеки член на екипа работа и др.

При липсата на законова регламентация на всички тези въпроси на съавторството те са оставени за регулиране от морала и научната етика, пренебрегването на които може да доведе до злоупотреби. Техни проявни форми най-често са: изключване от съавторство (обикновено на млади научни работници), приписване на съавторство на лице, което не е участвало в творческата работа, присвояване на авторство върху съавторско произведение, отказване или омаловажаване на дължимо признание и/или възнаграждение и др. Вредността и преценката за висока обществена опасност на подобни поведения е наложило квалифицирането на някои от тях

като престъпления. Те ще бъдат разгледани по-нататък, а тук, за да затворим темата за съавторството, ще добавим, че в научната работа е **недопустима всяка форма на интелектуална експлоатация**, независимо от отношенията в които се намират съавторите, и заеманата от някои от тях административна или академична длъжност.

ОЦЕНЯВАНЕ НА НАУЧНИТЕ РЕЗУЛТАТИ

Системата на развитие и израстване на научните работници в България е свързана с оценка на постигнатото от тях в науката. Поради това оценяването има специално значение и е фокус на множество въпроси, свързани с научната етика.

Оценъчният процес в науката е силно бюрократизиран. Установен е единен ред за даването на научни степени и научни звания, както и за повишаването в научна длъжност на нехабилитираните лица. Той е проектиран за всички равнища в научната йерархия, макар смисълът за някои от тях да е неясен, да противоречи на логиката и принципите на управлението и да води до формализъм – най-големият враг на науката. Например, катедра във висше училище се нуждае от специалист по конкретни проблеми в своята научна област. Провежда конкурс, спира се на подходящ кандидат, който обаче трябва да се избере от факултетния съвет на факултета, в структурата на който е катедрата. Този съвет включва хабилитирани и нехабилитирани преподаватели, студенти и докторанти. При дадените на факултетния съвет правомощия на практика излиза, че студентите дават оценка и гласуват за избора на свой преподавател. Освен това съставът на съвета е формиран от специалисти в различни научни области. По понятни причини те не могат да се водят в решението си от критерии за професионална компетентност на кандидата. Но имат дадена им от закона официална власт да не го изберат.

Аналогична е ситуацията за компетентност и при Специализираните научни съвети и научните комисии на ВАК, които са по-скоро широкопрофилни, а не специализирани.

Системата за оценяване и формално признание в науката е изградена пирамидално. На най-ниското равнище – първичното научно звено, броят на специалистите в конкретна научна област и специалност е най-голям. Специалистите, представени във второто равнище – научните съвети и специализираните научни съвети, покриват по-широк спектър на науката, но чрез намаляващ брой представители в обхванатия периметър на научни специалности. На третото и четвъртото равнище – научните комисии и президиума на ВАК, разсейването по научни специалности нараства.

Проектираната многоетажност в оценъчната система е добра за случаите, когато грешката или несправедливостта в по-ниското ниво (на власт, но не и на компетентност) могат да бъдат поправени на следващото. Но това решение отдавна не работи по замисъл, изгубило е смисъл и функционира само като административна и бюрократична решетка. И една от причините е, че колкото по-нагоре в йерархията на оценъчната система се отива, **специалните компетенции на оценяващите органи намаляват, а властта им нараства**. Така властта може да се окаже по-

некомпетентна, но по-силна от учения и защитаваната от него истина. Проблемът на властта в науката е, че истината не се състезава с нея. Защото властта е временна, а научната истина си е истина, такава, каквато е и каквато някой я е разкрил, независимо дали другите я разбират, приемат и признават в даден момент. Тя не се нуждае от утвърждаване, защото просто си съществува. И чакала с десетилетия и дори векове, има търпимостта да изчака момента, когато ще бъде установена, разгласена и повярвана.

Освен това, струва ни се, че четири равнища в системата за научно оценяване са много. Подобно разточителство, поне досега, не се оправдава нито с повишаване на възискателността, нито с подобряване качеството на научните трудове, въз основа на които се извършва формалното признание и израстване в науката.

Основните елементи и механизми на формалната система за научно оценяване са рецензиите и обсъжданията в оценяващите органи. С известна условност към тях могат да се отнесат и отзивите за дисертационни трудове. Краткото представяне на елементите и механизмите ще бъде направено в аспект на съществуващи или липсващи правила на научната етика и дефекти, които могат да бъдат повод за изработването на такива правила.

Рецензии

Рецензиите на научни трудове са основно два вида – в зависимост от това на какъв етап е процесът по създаването и разгласяването на трудовете, и дали те са станали общодостъпни. Двата вида рецензии могат да се определят като рецензии върху предварителен научен труд (проект) и рецензии върху окончателен научен труд. Първите се правят върху ръкопис, който не е достигнал етапа на разгласяване. Такива са рецензиите на материали за публикуване, които се правят преди и след предаването им в издателства и периодични издания, както и „вътрешни” рецензии върху проекти на дисертации. Вторият вид рецензии се правят върху вече разгласени научни материали – дисертации, хабилитационни и други научни трудове, представени в процедури за защита или за избор.

Рецензиите върху проект на научен труд имат като предназначение и задача да установят неговите качества, но заедно с това – да помогнат за усъвършенстването му. Бележките и препоръките на рецензентите могат да се окажат полезни и да се съобразят от добросъвестния учен, което да доведе до подобряване на ръкописа преди неговото разгласяване или представяне на научната общност. Поради това рецензиите върху проекти на научни трудове са не само констативно-оценъчни, но и подпомагащи тяхното подобряване в различни аспекти – научно, методично, структурно, стилово.

Рецензиите върху разгласени научни трудове – дисертации, хабилитационни и други научни разработки са само констативно-оценъчни. Сочените с тях слабости не могат да бъдат отстранени, а направените бележки – отразени. Оценката в рецензията е върху това, което е представено, без възможност за промяната му.

Между двата вида рецензии има и други разлики, които обуславят и различно отношение към тях от страна на участниците в двата процеса. Рецензиите върху проекти на научни трудове често се правят формално и обикновено съдържат уго-

ворка за правото на автора да прецени необходимостта и целесъобразността от отразяване на направените бележки и препоръки. Единствено при научните рецензии, които се правят върху предадени в издателствата ръкописи, рецензентът може да препоръча публикуването да се извърши след отразяването на някои бележки. В зависимост от редица фактори обаче издателството може да съобрази или да пренебрегне тази препоръка.

Рецензиите в процедурата за даване на научни степени и звания са обект на специално регламентиране, на особено внимание и съобразяване от членовете на оценяващия орган при вземане на личното им решение за гласуването. Често те имат решаващо значение за изхода на цялата процедура, особено при даването на научни звания, където разискванията стават в отсъствието на кандидата, а също и при даването на научна степен за разработването на проблем, специалистите по който се ограничават до рецензентите. Поради тази причина, тук ще отделим специално внимание на този вид рецензии.

Изискванията към качествата на рецензентите са аналогични на разгледаните качества на участниците в обсъжданията на научни трудове. Водещо сред тях е професионализмът. Те трябва да са утвърдени специалисти в дадена научна област и да притежават съответни научни звания и степени. Рецензентите се избират от научния съвет, имат решаваща роля в процедурата и често се оказват най-важните участници в нея (наред или дори преди кандидата за научна степен или звание). Експозето на докторанта може да се следи разсеяно, но рецензията винаги се слуша внимателно от членовете на научния съвет с оглед формиране на мнение на основата на становището на експерта.

Следващата група изисквания са към самите рецензии. Те се установяват с решения на Президиума на Висшата атестационна комисия /ВАК/ и периодично се актуализират⁶, но като цяло запазват структурата и съдържанието си.

Сега действащите изисквания към рецензиите в процедурите за даване на научни степени и звания са от 1995 година. На тяхна основа някои от научните комисии на ВАК разработиха свои изисквания, съобразени със спецификата на съответната научна област⁷.

Установяването на общи изисквания в еднакви по характер и предназначение процедури поначало е правилно. Така се създават единни правила, основа и модел, позволяващи оценка и вземане на решение върху обща база за сравнение. В случая обаче има проблеми и те са поне два.

Първият е, че тези изисквания трябва да се установяват с **нормативен акт**. Това ще е гаранция за тяхната задължителност, стабилност и отработеност чрез меха-

⁶ Решение на Президиума на ВАК № 2 от 8 февруари 1982 г. за повишаване на изискванията при рецензиране на дисертационни трудове в Народна република България; Решение на Президиума на ВАК № 3 от 4 октомври 1982 г. за повишаване на изискванията и отговорността при рецензиране в конкурси за получаване на научните звания професор, старши научен сътрудник първа степен, доцент и старши научен сътрудник втора степен; Решение на Президиума на ВАК от 29 юни 1995 г. относно рецензентската дейност при конкурси за научни звания и научни степени.

⁷ Такива са например разработените от научната комисия по икономически науки през 1998 г. Препоръчителни научни и наукометрични показатели за оценка на кандидатите за научни степени и звания.

низмите за създаване на правила за регулиране на значими обществени отношения в сферата на науката. При сега съществуващата конструкция на системата за оценка в науката президиумът и научните комисии на ВАК не са нормотворчески органи нито по закон, нито по законова делегация. Научните съвети и Специализираните научни съвети /СНС/ не са им пряко подчинени. С още по-голяма сила това се отнася за рецензентите, които нито се назначават, нито се одобряват от органите на ВАК. При това положение разработваните от президиума и от научните комисии на ВАК изисквания могат да имат само препоръчителен характер, най-вече за рецензентите. Тяхното неспазване не е и не може да бъде квалифицирано като нарушение и да се санкционира по административен ред. Остава да се разчита на дисциплината на рецензентите.

Вторият проблем е, че изискванията към много значими и важни за всеки научен работник процедури **се разработват служебно от тесен кръг учени**, които установяват правила, важими за хиляди останали. Колкото и добри да са тези правила, подходът на формирането и налагането им пренебрегва демократичното начало в науката. Това усещане се допълва и от доминирането на количествените и с формален характер показатели, което налага на рецензентите да работят не само като анализатори, но и като отчетници.

Обсъждания

Обсъжданията на научните трудове в официалните оценяващи органи е друг важен механизъм в системата на научното оценяване. Всички процедури за научно развитие и израстване чрез научните степени и научните звания са свързани със системата за научно оценяване. Тази система, както посочихме, е изградена йерархично. Основни звена в нея са научните съвети и специализираните научни съвети, в които трябва да става същинското разискване на дисертации, хабилитационни и други научни трудове от независими експерти. Съветите имат много големи правомощия. И макар да нямат последната дума, тя зависи изключително от тяхното решение. При тази голяма власт, дадена на съветите, недопустими и необясними са **празнотите** по въпроси, свързани с тяхното конституиране, като например:

- кой и на какво основание определя числеността им (намалена впрочем за СНС от 25 човека до 2006 година на 20 човека от 2007 година, (не)знайно по чие решение);
- какви са критериите за подбор на членовете им и кой ги формулира;
- какъв е редът за формиране на съветите и кой определя списъчния им състав;
- как се определя ръководството на съветите – техният председател, заместник председател и секретар;
- какъв е мандатът на съветите и има ли ограничение за мандата на съвета като колективен орган, на неговото ръководство и на отделните му членове;
- къде са регламентирани всички тези въпроси и кой следи за спазването на регламентите и др.

В ЗНСНЗ и в Правилника за неговото приложение няма нито една организационна разпоредба, която да дава поне отправна точка за конструирането на съветите. На фона на стриктното уреждане на структурата, компетенциите, правилата за оп-

ределяне на кворума и реда за провеждане на заседанията на съветите, подобна празнота е необяснима. Въпреки това съветите съществуват, имат свои ръководства, съставите им периодически се обновяват и всичко това се движи от някакви невидими сили. Архитектите на експертните органи не може да не знаят за посочените празноти, за липсата на правни основания за извършвания от тях градеж. Но те не предприемат действия за отстраняване на празнотите, причините за което може да са различни.

Определянето на съставите на научните съвети е израз на **признаване на специални правомощия и предоставяне на власт** в науката. В демократичните системи обаче както правомощията, така и властта се признават по установен ред, а не се предполагат, даряват или присвояват. Още повече в науката, където формирането на оценяващите органи е равнозначно на оценка и признание за компетентност на включените в състава му научни работници, акт на определяне на най-добрите експерти и официалното им прогласяване за такива.

При тази неяснота и непрозрачност на механизма за формиране на научните съвети не е чудно, че в тях попадат и научни работници, които никога не са ръководили докторант, никога не са извели такъв до успешна защита и дори никога не са написали официална рецензия върху дисертация или хабилитационен труд. Но те ще имат властта да се произнасят за качествата на десетки докторски дисертации и хабилитационни трудове. От техния таен глас ще зависи съдбата на много процедури по защита и избор при научното развитие и израстване на редица учени.

Във връзка с процедурата по оценяването от специализираните органи неизбежно възниква въпросът за формата на гласуване и за вота. Прието е да се счита, че тайното гласуване създава условия за по-голяма обективност в оценката, макар да е несъвместимо с изискването за научна смелост, съвест и доблест. И ако за формата все пак има някакво обяснение, макар то да обяснява човешки слабости, но не и самата форма, то няма законност и разумност в практикуваното решение „въздържал се”. Най-напред, защото то **никъде не е регламентирано**. И защото въздържането от решение означава, че нямаш мнение, че нямаш позиция в придаденото ти качество на експерт, т.е., че не си такъв и не оправдаваш мястото си в експертния орган. Аргументът за липсата на вътрешна убеденост за формирането на еднозначно – положително или отрицателно решение, може да успокоява съвестта, но не помага на този, чиито научни постижения се оценяват, и за сметка на когото е личното успокоение. Защото в полза на кандидата се броят само положителните гласове. Чистата съвест е удобна само за този който си я осигурява, но е безполезна за всички останали, включително и за научната истина, която се нуждае от позиция, а не от липсата на такава.

Отзиви

Отзивите за дисертационни трудове в процедурата по даване на научни степени е своеобразна форма на оценка. Основните причини за тяхното включване в процедурата по защита (преди повече от 35 години) е идеята за непременно свързване на науката със стопанската практика, дори поставянето на науката в служба на тази практи-

ка⁸. Чрез отзивите трябва да се провери наличието и силата на връзката и приложимостта на получените научни резултати. Този добър замисъл отдавна е изкривен поради формализма при даването на отзиви. Затова всички те са положителни, безконфликтни, не съдържат критични бележки, рядко – въпроси или идеи за развитие на направено изследване. Те са в тежест както на тези, които трябва да ги пишат (често по проект на докторанта), така и на тези, които трябва да ги изчетат, а и на тези, които трябва да ги изслушат. При тази реалност е много съмнително отзивите да помагат за открояване на достойнствата на дисертационния труд, а още по-малко – да помагат на членовете на научния съвет да оформят решението си.

Независимо от сложната филтрираща система на научното оценяване, **истинският съдник за научните постижения на учения е научната общност**. Тя безпогрешно разпознава водещите специалисти в дадена научна област, особено в малки държави като България. Затова всеки научен работник има своя система за оценка, според която уважава, цени и следва учени в своята област не заради научните им степени и звания, а заради това, с което са обогатили науката, заради това, което може да се научи и привземе от тях. Защото, както показват дискусиите по проблеми на науката и висшето образование в интернет форумите, има академици, професори и доктори на науките, които не се приемат от научната колегия като такива, както и научни работници без тези високи научни звания и степени, които са пример за истински учени и професионалисти в науката.

ПУБЛИКУВАНЕ НА НАУЧНИТЕ РЕЗУЛТАТИ

Публикуването на резултати от научните изследвания е онзи акт от творческия процес, който му придава завършеност и го осмисля. Основно два са мотивите, които карат научния работник да публикува – идеалистичен и прагматичен. **Идеалистичният** подтиква научния работник към публикуване, за да сподели достигнатите от него нови знания и да ги направи достъпни. Това му носи удовлетворение и го зарежда за нов творчески процес. **Прагматичният** се поражда от установената в науката система за формално признание. Тя въвежда показателя „брой на научните публикации“ като основен при даването на научни степени и звания и дори го установява количествено. Като пример ще посочим количествените изисквания към публикациите, определени от Научната комисия по икономически науки на ВАК, но предвид подтикскащото им формално описание те няма да бъдат представени тук в текста, а в приложение.

Двата мотива, независимо кой от тях е водещ, обясняват естествения стремеж на учения да публикува резултатите от своите изследвания. Този стремеж, особено когато се движи от прагматизма, е толкова силен, че ученият е склонен да пренебрегне някои правила на научната етика, готов е да ги наруши и дори да извърши престъпление.

⁸ Във връзка с тази идея ще обърнем внимание на това, че в ЗНСЗ все още съществува разпоредба, според която „откритие, изобретение, конструкторска, технологическа, проектантска или друга научноприложна разработка“, когато е внедрена, се приема за дисертационен труд и за нея може да се даде научната степен „доктор“ и дори „доктор на науките“ (чл. 4, ал. 2, б. „б“ на ЗНСЗ).

Основните нарушения на етичните норми при публикуването са:

- плагиатство в различни форми и в различна степен – от заимстване на оригинална научна идея, до буквално възпроизвеждане на части от чуждо научно произведение;
- натрапено съавторство, без реално участие в творческата работа по създаването на научния резултат;
- научна измама;
- пристрастие към единствена, предварително избрана хипотеза и игнориране на други реалистични хипотези, очертали се в хода на изследването;
- дублиране на публикации в различни издания – в сборник с доклади на научни форуми и в едно или повече научни списания; издаването на дисертационен или на хабилицационен труд като книга, монография, студия или учебник без посочването на този факт;
- раздробяване на публикации, при което частите на самостоятелно издание се представят за публикуване като отделни материали в списания и сборници;
- компилиране на научни произведения, при което отделни публикации се сглобяват механично в ново по форма и предназначение издание;
- неадекватно цитиране, т.е. цитиране, което се прави не по първоизточника или без повод и без връзка с написаното⁹, а само за да се хареса цитиращия от цитирания или за да му се направи услуга (може и взаимна);
- некоректно цитиране, което цели тенденциозно представяне на резултати на други автори в своя полза или в тяхна вреда;
- самоцитиране или препращане към предишни собствени разработки, без необходимост или полза от това;
- и естествено – публикации за правене на бройки, които не съдържат нищо ново, интересно, оригинално или полезно.

Първите две от посочените нарушения на етичните норми на публикуването, а именно – плагиатството и натрапеното (мнимото) съавторство, са квалифицирани и като престъпления в Наказателния кодекс. Те се преследват от закона, но със символична строгост. Установяването на престъпленията и налагането на предвидените за тях наказания се извършва по реда на Наказателно-процесуалния кодекс, т.е. бавно, при голямо емоционално и психическо натоварване за търсещия истината и справедливостта за своето авторство, и със съмнителен краен резултат за тяхното прогласяване. Предвид застрашителните мащаби, които придобиват двете престъпления, особено плагиатството, и тежките поражения, които те нанасят на науката и учените, ще им отделим специално внимание.

Установяването на останалите нарушения, както и санкциите за тях са оставени на научната общност – на нейната бдителност, съвест и морал, т.е. на качества, които общността като такава не може да притежава, освен, ако не разчита на бдителността и почтеността на своите членове и се довери на техните констатации и преценки. С оглед разпознаването на някои от тях по-нататък ще отделим специално

⁹ По повод на това нарушение на научната етика мога да споделя, че съм срещала цитиране дори на нормативни актове не по самите тях, а по този, който ги е използвал.

внимание на грешките и измамите в науката и на цитирането – като добросъвестна практика и като злоупотреба.

Плагиатство и натрапено съавторство

По своята същност **плагиатството** е умишлено присвояване на авторство върху чуждо произведение¹⁰. Наказателният кодекс отнася плагиатството към престъпленията срещу интелектуалната собственост и го дефинира като: „издаване или използване под свое име или под псевдоним на чуждо произведение на науката, литературата или изкуството или значителна част от такова произведение”¹¹.

От дефиницията на наказателния закон става ясно, че под плагиатство той разбира само буквалното заимстване на чуждо произведение или на части от него. Вероятно има основание за приемането на този критерий за преценка. Защото не е работа на закона и на съда да се произнасят за новостта и оригиналността на едно произведение или за творческите елементи в него.

Такова разбиране за плагиатството обаче е твърде **ограничено** и много опасно. На практика, вместо да противодейства на плагиатството, законът улеснява неговото извършване като ориентира и напътства крадеца как да плагиатства, без да попада под ударите на закона и да избегне наказателната отговорност, а именно – като направи промени в откраднатото произведение. Поради това съдебните дела за плагиатство са рядкост. Те се водят главно за кражби на произведения на литературата и изкуството. Такива дела се следят с интерес, особено когато са срещу известни личности като например делата за плагиатство срещу Дан Браун, Умберто Еко и др. Многобройните съдебни заседания по тях, назначените експертизи, пространните сравнителни анализи и най-вече съдебните решения с мотивите към тях само показват трудностите по доказване на интелектуалните кражби.

Най-трудно се доказва плагиатството на произведения на науката. Защото, замяната на думи и изрази, промяната на словоредата, формалното съкращаване или разширяване на заимстваното, преподреждането на акцентите и друга обработка имат като резултат несъвпадение с оригинала, съответно – отсъствие на основния признак на плагиатството.

За разлика от тясното юридическо разбиране за плагиатството, разбирането на научната общност е по-широко и по-точно съответства на същността на деянието, разглеждано като **професионална измама**. Учените безпогрешно разпознават формите и обектите на интелектуалната кражба:

- **пряката**, която се извършва чрез присвояването на текстове, таблици, графики, схеми, формули и други елементи на научното произведение и
- **прикритата**, при която обект на присвояване са чужди идеи, тези, анализи, изводи, обобщения, логика, структура и други елементи, които организират и представят по индивидуален начин научното произведение.

Кражбата в първата ѝ форма се разпознава лесно. При втората тя може да се разкрие и докаже само от специалисти в съответната научна област, които много добре

¹⁰ От лат. plagio – похищавам.

¹¹ Чл. 173, ал. 1 на НК.

познават професионалистите в нея и техните публикации. Разликите с ползвания първоизточник чрез промяна в начина на изразяване не може да ги заблуди. Въпросът е кои са тези специалисти и какви са техните лични причини или интереси да разкрият професионалната измама. Теоретично това може да е всеки специалист, добре запознат с изследвания проблем, мотивиран от отстояването на истината в науката. На практика – това е единствен авторът, който отстоява авторството си върху своите научни произведения.

Определено може да се каже, че **омаловажаването на плагиатството у нас е узаконено**. Този извод ще подкрепим с кратък сравнителен анализ.

В Наказателния закон на младата българска държава от 1896 г. са включени две престъпления срещу авторски произведения:

- **плагиатство**, т.е. интелектуално ограбване чрез присвояване на авторство върху чуждо произведение и
- **контрафакция**, т.е. икономическо ощетяване на автор чрез използването на негово произведение без разрешение и без заплащане на възнаграждение за използването.

Предвиденото наказание за контрафакция, т.е. за икономическо ощетяване, е лишаване от свобода от един ден до три месеца или глоба, а за плагиатството, т.е. за интелектуалното ограбване, то е далеч по-тежко – до три години лишаване от свобода. Преди повече от сто години българският законодател мъдро е преценил по-голямата обществена опасност и вреда от интелектуалното посегателство в сравнение с пропуснатите икономически ползи.

В действащия днес Наказателен кодекс законодателят е разместил ценностите. Чрез предвидените наказания за двете престъпления той открито показва отношението си към тях и към вредите, които те причиняват. Сега наказанието за контрафакция е далеч по-тежко от това за плагиатство. То включва кумулативно лишаване от свобода до пет години и глоба до пет хиляди лева, а при квалифициран състав на деянието – лишаване от свобода от една до шест години и глоба от три хиляди до десет хиляди лева¹². Наказанието за плагиатство е алтернативно – лишаване от свобода до две години или глоба от сто до триста лева. За всеки е ясно, че никой никога не е изтърпявал наказанието „лишаване от свобода“ за плагиатство. Затова като приложима остава единствено имуществената санкция с максимален размер от триста лева¹³.

Разликите в тежестта на предвидените наказания показват, че законът и по-точно днешният законодател проявява по-голяма чувствителност към посегателството върху икономическите интереси и ги брани по-силно в сравнение с моралните ценности. Ситуацията нямаше да е толкова тревожна, ако законът осигуряваше защита на икономическите интереси на творците. Но това не е така. На практика той брани интересите на бизнеса и на капитала в лицето на предприемачи и компании, които са превърнали чуждо произведение на науката в стока с единствена цел – печалба от нейната реализация.

¹² Чл. 172а, ал. 1 и 3 на НК.

¹³ За да се подсили преценката за символичност на имуществената санкция, ще добавим, че до 2002 година тя се определяше от закона в размер „до 10 лева“.

Вероятно ще представлява интерес още едно сравнение на основата на действащия Наказателен кодекс – за кражбата на интелектуална собственост под формата на плагиатство (наказанието за което вече знаем) и кражбата на движима собственост, наказанието за което е лишаване от свобода до осем години. И само в маловажни, подчертаваме – маловажни случаи на кражба на движима вещ, наказанието – лишаване от свобода до една година или глоба от сто до триста лева, се доближава до това за кражба на интелектуален продукт. Изводът се налага от самосебе си – законодателят е приравнил опасността от интелектуалното ограбване към тази при маловажните случаи на посегателство върху движими вещи.

За снизходителното отношение на законодателя към плагиатството свидетелства и фактът, че то не е включено в списъка на нарушенията, предвидени в Закона за авторското право и сродните му права, които се установяват и санкционират по административен ред. Респектиращо дългият списък в този закон включва нарушения само на икономически права на авторите, наказанията за които са глоба или имуществена санкция в размер от триста до три хиляди лева, а при повторно нарушение – от хиляда до пет хиляди лева и отнемане предмета на нарушението. Оказва се следователно, че административното наказание под формата на неблагоприятна имуществена последица за нарушителя при пропуснати ползи за автора е далеч по-строго от наказанието, което може да наложи наказателният съд за интелектуално посегателство.

Допълнителни санкции, които имат много по-неблагоприятни последици, по-голяма въздействаща сила и възпиращ ефект от присъдата, са наказанията за плагиатство, уредени в други закони. ЗВО предвижда освобождаване от длъжност¹⁴ при доказано плагиатство, а ЗНСНЗ – отнемане на научната степен или на научното звание, дадени за научни трудове в които то е установено¹⁵. Но налагането на тези наказания е възможно едва след влизане в сила на присъдата за плагиатство на наказателния съд. А всички знаем колко продължителен във времето, психически смазващ, емоционално изтощаващ, духовно потискащ и волево изхабяващ може да бъде наказателният процес. И се въздържа да го предизвикваме.

Истинското и най-тежко от всички наказания за плагиатство е това на научната общност. Нейната **морална присъда** поставя на плагиата неизличимото клеймо на крадец, изключва го от обществото на учените и затваря пътя за професионалното му развитие и признание в сферата на науката. Тази присъда не може да се обжалва и протестира, за нея няма давност и амнистия. Тя остава да тежи върху плагиата вечно.

Исклучително благоприятни условия за плагиатство създаде интернет. Използването на глобалната мрежа за заимстване на чужди произведения достигна такива мащаби, че получи и самостоятелно название – **„интернет плагиатство“**. Днес, с помощта на всяка търсачка, е възможно намирането на обща информация, а с помощта на линкове – и на специализирана информация по всяка тема, проблем и въпрос.

Опитът ни като преподавател показва, че при почти всички, за да не кажем всички „самостоятелни“ разработки на студенти под формата на курсови проекти, реферати и др.п. има „сваляне“ на подходящ за изпълнението на възложената задача материал без никаква лична интелектуална намеса под формата на анализ, коментар, критика,

¹⁴ Чл. 58, ал. 1, т. 4 на ЗВО.

¹⁵ Чл. 30, ал. 2 от ЗНСНЗ.

оценка, становище или позиция по представеното. Усилията се свеждат само до неговото намиране¹⁶, разпечатване и евентуално подвързване. Всичко става бързо, лесно, икономично, ефектно и най-вече – анонимно. Няма сайт, който да уведомява автора, че неговото произведение е „свалено”, а дори и да се въведе такава опция, не може да се каже каква е съдбата на копираното произведение.

Трябва да се признае, че използването на произведения, които се намират в интернет, е силно изкусително. Склонността да се поддават на това изкушение започва да обхваща и някои научни работници. Увереността и дори само надеждата, че тези, които ще четат работата, сътворената по схемата „copy – paste”, няма да познават намерените и използвани в нея чужди материали, подтиква към тяхното присвояване.

Рискът от разпознаване на чужди материали намалява в случаите, когато те се превеждат. Положеният труд за извършването на превода обаче не променя същността на деянието. То е и си остава кражба на чужд интелектуален продукт.

За пресичането на интернет плагиатството са създадени различни проекти за анализ на достъпни в интернет текстове и предоставянето на информация за заимстване. Такива системи вече се използват в САЩ, Канада, Великобритания, Русия и други държави¹⁷. Те улесняват преподаватели и рецензенти при установяване на неправомерно използване на чужди научни материали и имат силен възпиращ ефект за тези, които се изкушават от плагиатството.

Плагиатството е болест на обществото, на неговите креативни сфери, вкл. на науката. Тази болест е силно заразна и трудно лечима, но лечима. За целта е необходимо възпитание на научните работници в уважение към интелектуалните усилия и постижения на други, както и формирането на обща нетърпимост към плагиатството на основата на:

- законодателство, което да предвижда наказания, съизмерими с обществената опасност и вреди от деянието;
- професионално водене на съдебните дела за плагиатство;
- приемането на етични кодекси на работодателите в различни области на творческа дейност;
- доблест и смелост да се посочи плагиатът и да му се търси отговорност;
- съпричастност на медиите за отразяване случаите на плагиатство и вредите от него и др.

Престъпление, близко по своята същност до плагиатството, е **натрапеното съавторство**. Според НК това е: включване на лице, което не е участвало в творческата работа по създаване на едно произведение, за негов съавтор вследствие злоупотреба със служебно положение от страна на лицето¹⁸.

Въпросът за натрапеното съавторство се засяга в специалната литература инци-

¹⁶ Често ми се случва като самостоятелни разработки на мои студенти да получавам луксозно подвързани или небрежно пхнати в пластмасов „джоб” части от мои собствени книги и статии. Това никак не ме ласкае, а ме натъжава.

¹⁷ Turnitin – в САЩ, MyDropBox – в Канада, CopyCatch – във Великобритания, Антиплагиат – в Русия.

¹⁸ Текстът на чл. 174 на НК е: „Който, като злоупотреби със служебното си положение, **се включи** като съавтор на ... произведение на науката ..., без да е взел участие в творческата работа по неговото създаване ...”

дентно, много бегло и силно ограничено в същността му до степен, водеща до неверни изводи. Лансира се разбирането, че натрапено е само това съавторство, което е извършено от приобщилия се „съавтор” лично, без знанието и съгласието на действителния автор или съавтори. Ние не подкрепяме това тясно разбиране за натрапеното съавторство, основано на буквалното възприемане на използвания от закона граматически израз „се включи”. Защото самовключването практически не е възможно. Авторът или съавторите, предали за използване своето произведение и проследили реализацията му, не могат да не забележат приобщаването на натрапника и да не реагират срещу измамата, основавайки се на автентичност на предадения ръкопис и посочения в него автор/автори. Затова натрапено съавторство, разбирано в този тесен смисъл, няма и не може да има. То се проявява само тогава, когато между действителния автор/автори и натрапника се сключи прикрита сделка за включването му като съавтор. Сделката може да е възмездна – срещу насрещна облага (публикуване, спонсорство, положителна рецензия, благоприятни отзиви и др., зависещи от заеманото служебно положение на „съавтора”) или безвъзмездна, наложена единствено от позицията на заеманото служебно положение.

В началото на научната си кариера авторът на тези редове лично е попадал в подобни ситуации и е бил изместван на втора позиция като съавтор, след натрапилия се. За съжаление това положение е реалност и днес за много млади научни работници, които са принуждавани да приемат „съавтор” и по различни причини да търпят натрапничеството. Според нас натрапеното съавторство е най-позорното, най-разрушителното, най-демотивиращото, най-пагубното, най-неетичното деяние в науката и за съжаление – най-трудното за доказване заради сключената прикрита сделка.

Основната прилика между плагиатството и натрапеното съавторство е присвояването на авторство върху чуждо произведение. Основната разлика е, че плагиатството се извършва без знанието и съгласието, а натрапеното съавторство – със знанието и съгласието на автора/ите на произведението. Даденото съгласие за приобщаването на „съавтор” обаче е изнудено от страна на приобщения, който го е постигнал чрез злоупотреба със служебното си положение. Злоупотребата може да бъде на основата на формална или неформална власт, която натрапникът има по силата на статута си в научния колектив, научната организация, научната общност, в системата за оценяване на научни резултати или за управление на науката.

Наказанието за натрапено съавторство е същото, както при плагиатството – лишаване от свобода до две години или глоба от 100 до 300 лева. Според нас, това наказание е занижено. Защото натрапеното съавторство се реализира на основата на две обществено опасни деяния: незаслужено присвояване на авторство (с което се изчерпва плагиатството) и изнудена воля на автора/ите за включване като участник в създаването на произведение на лице, без основание за това (което е допълнително противоправно деяние).

Научни грешки и измами.

В научната работа могат да се допуснат грешки, което е обяснимо, и да се извършат измами, което е непостимо. Тези пороци не са опасни и са поправими до огласяването на резултатите. След публикуването им обаче, грешката и измамата заживя-

ват свой собствен живот. Те стават част от системата на научните знания, приемат се и се използват като такива, докато не бъдат разкрити. Колкото по-късно стане това, толкова по-големи са пораженията за науката, причинени от мултиплицирането на неистинното знание, от напрежението и конфликтите при неговото отстояване и отричане.

Научната грешка и научната измама си приличат по някои белези – и в двата случая става въпрос за неистинност. Но те имат различни основания и различна природа, което налага да бъдат разграничени, след като бъдат идентифицирани. Това е важно за избора на механизми за противодействие срещу неистината, която се носи и от двата порока.

Научната грешка се допуска несъзнателно, неволно. Причините за нея могат да имат обективен и по-рядко субективен характер – недостатъчно развитие на областта на научни знания в която се намира обекта на изследване, непълнота на събраната информация за изследвания обект, неправилна интерпретация на данните от изследването, недостатъчна подготовка на изследователя и др. Грешките, допуснати по тези причини, се установяват сравнително лесно. Авторът на публикацията може да ги открие сам или с помощта на рецензентите и критичните бележки в отзивите за нея, да ги признае и да поднесе извинение на читателите.

Допускането на грешки в процеси, които се движат в посока на неизвестното и непознатото, както е в науката, е обяснимо. Тяхното признаване е достойно и подобро от премълчаването, пренебрегването или отричането им. То свидетелства за силата и доблестта на учения и по никакъв начин не трябва да вреди на неговия авторитет. Всички знаем обаче колко трудно човек признава грешките си сам, особено когато те не са забелязани от други. Знае се също, че обичайната в подобни случаи реакция на научната критика е безпощадна. В името на научната истина обаче научната критика и самокритиката трябва взаимно да се признаят, уважат и допълнят до степен на съюз с обща цел – нейното отстояване и защита.

Научната измамата има друга основа и природа, различни от тези при грешката. Тя винаги се извършва съзнателно, преднамерено. Проявява се най-вече при събирането и обработката на данни и интерпретацията на свързаните с тях резултати. Измамата може да бъде под формата на фалшифициране, измисляне, премълчаване, укриване на данни, използването на непроверени данни или друга дезинформация и съответно – лансирането на неверни теории, анализи, оценки и изводи, основани на нея. Често обект на научни измами са явления и процеси в обществото, закономерностите при които не могат да се изведат на основата на емпирични изследвания или на данни, чиято достоверност да се провери чрез експеримент. Така е например при икономическите процеси, които могат да се представят в ненаучни, субективно скроени прогнози, проекти и модели, инициирани по административен ред или в изпълнението на договори за научни изследвания.

Причини за порочните действия при научната измама най-често са желанието да се завърши по-бързо дадено изследване или да му се придаде по-голяма достоверност и убедителност. Научната измама може да се дължи и на самонадеяност на учения, който пренебрегва логиката на научното познание и стои на позицията, че щом той е казал нещо, то е такова, каквото го е казал. Това е грубо пренебрегване

на логиката на процеса на познание. Природните и обществените закони могат да се изучават, разкриват и използват с помощта на науката, но не могат да се манипулират от научни и псевдонаучни теории.

Основните механизми за откриване на грешките и разобличаване на измамите в науката са научните рецензии и научните дискусии, при условие, че са аналитични, честни и откровени. Проблемът е, че реакцията срещу тези дефекти в науката почти винаги предизвиква контрареакция и поражда междуличностни и междуинституционални конфликти. Противодействието на грешките и измамите се приема като вражда между личности, а не като средство за търсене на истината.

Цитиране

Един от основните въпроси на научните публикации е този за цитирането. Прави ли се или не, с каква цел се прави, как се прави и пр.

Цитирането има специфични, присъщи само на него функции и ефекти в науката и в отношенията между членовете на научната общност. Преди всичко, чрез него се показва уважение и се отдава дължимото на предшествениците, които са работили по даден научен проблем. Достигайки до определено знание и правейки го достъпно, те създават основа и улесняват усилията на изследователите, които работят след тях. Спиралата на познанието позволява всяко следващо изследване да започне не от началото, а от там, докъдето са стигнали предшествениците. Това е своеобразно съавторство, при което успехите на всеки следващ учен не биха били възможни или не биха били на същата висота, без усилията на техните предшественици. Поради това, **цитирането е израз най-вече на почит и признателност** към тях.

Авторът има задължения и към читателите. Едно от тях е да ги подпомогне в намирането на допълнителна информация по разгледаните в публикацията въпроси. След като се заинтересува от тях, търсещият читател непременно ще иска да проучи допълнителни източници, да разбере кои учени работят по проблема, да се запознае с техните изследвания и позиции, да направи свои оценки и изводи или да се включи в изследването на проблема. Така, цитирането подпомага потребителите за по-бързо ориентиране и намиране на информация по въпроси, които те искат да проучат допълнително. Освен това, благодарение на цитирането, те могат да се запознаят с развитието на научното познание по интересувания ги въпрос, последователността в която се разгръщат различните му аспекти и се добавят нови знания. Това е особено полезно за младите научни работници, които могат да проследят генезиса на изследванията по даден проблем. А за тези, които активно работят по него, ползата може да се прояви в по-доброто ориентиране за избор на нови аспекти на изследване.

Цитирането има и гаранционна функция. То е признак за добра научна осведоменост и показва, че авторът познава изследванията в областта, съобразил ги е чрез тяхното приемане или оспорване, което поражда доверие към неговата работа и резултати. Цитирането е и своеобразно заявление на автора, че се е ползвал от чужди резултати само по позволените за това способности, без да ги присвоява.

СОЦИАЛНА ОТГОВОРНОСТ

Въпросите за нравствеността са изключително важни за науката, защото създаденото от нея може да има значимо и понякога необратимо влияние върху човечеството. В този смисъл ученият носи отговорност не само за научния, но и за обществения напредък.

Основен принцип и ценност в науката е истината. Но тя трябва да се свързва с хуманността. Възможно е истината – като ново научно знание, и хуманността да се противопоставят. В тези случаи строгото следване на истината може да е противоестественно за науката, защото нейна основна цел е познанието в името на човека и хуманното общество. Ето защо, науката има нужда от морал, в който социалната отговорност стои по-високо от научните търсения и завоевания.

Масовото унищожаване на хора и на природа, извършвани на основата на използвани научни постижения, поставя въпросите за отговорността на учените за създаваните от тях новости и поляризира общественото мнение в позициите му по него. Носи ли ученият отговорност за негативните последици от приложението на резултатите от научните му изследвания? Може ли да ги предвиди и предотврати? Трябва ли да има граници на научните изследвания, отвъд които те да се контролират? Например при изследвания върху нови оръжия за поразяване на хора, върху методи за клониране и за промяна на генетичната идентичност на човека, за манипулиране на човешкото мислене и поведение и др.п. Не е лесно да се даде еднозначен отговор на тези и други въпроси, свързани с морала в науката. Дори и само поради това, че отговорите зависят от бъдещи събития и последиците от тях, които макар и вероятни, са непредвидими и несигурни. Освен това, чувствителността към научните изследвания и научните постижения в различните области на науката е различна. Когато те засягат човека, социални групи в обществото или околната среда, чувствителността е най-висока и активността за контрол върху тях се проявява най-силно.

Това, за което може без колебание да се каже, че е в разрез с професионалната етика в науката, са изследвания, които застрашават здравето и живота на човека. Поради това медицинската етика като теория и практика е изпреварила етиката в другите науки и области на човешка дейност. Кодексите за професионална етика на лекарите и на стоматолозите, на лечебни заведения и други структури в системата на здравеопазването в България са реалност. Искане ни се да вярваме, че това е така, не защото тяхното изработване е нормативно постановено, а заради осъзнатата отговорност за значимостта на ценностите, които защитават.

ПАРТНЬОРСТВО

Друга сфера на проявление на научната етика са отношенията между представители на научната общност и външни за нея лица и организации. Такива отношения възникват при сключването на договори за създаването на научен продукт или предоставянето на научна услуга под формата на консултация, експертиза, становище, заключение и др.

Науката отдавна е станала неразбираема за обикновения човек и дори за възло-

жителя на научен продукт. Те трудно могат да разберат научната материя, но лесно и безпогрешно разбират резултата от научната работа чрез ползите, които той носи. Накратко, това, което привлича и сближава партньорите, е научният резултат – желан от единия и осигуряван от другия на основата на сключен между тях договор. Резултатите, получени по силата на договора, са главният източник на доверието или недоверието между партньорите. Те са основата, върху която се изгражда взаимното приемане или съмнение за разбиране и съпричастност. Различни са причините, които подхранват недоверието и съмнението, но неизбежно сред тях е пренебрегването на научната етика.

Главното условие за добро партньорство между бизнеса и науката е взаимното доверие и уважение. И както ученият проявява чувствителност за отношението към него и неговата работа, така и той трябва да е коректен и внимателен в отношенията си с партньорите. Основните **правила, които ученият трябва да следва**, са:

- обективност при представяне на своите компетенции и възможности;
- почтеност при разработването на офертата, с информиране за възможните рискове и неблагоприятни варианти на решението, за вероятността и причините, които могат да наложат допълнителни изследвания;
- коректност при определянето на цената на изследването или услугата;
- индивидуализиране на програмата за изследване и оформянето на резултатите от работата, съобразно заданието на потребителя;
- професионализъм и добросъвестност при провеждане на изследването;
- стриктно спазване на сроковете и другите условия по договора;
- точност при съставянето на научните и финансовите отчети;
- понасяне на неустойките и други форми на отговорност при нарушаване на условията на договора;
- конфиденциалност на информацията, получена от клиента за осъществяване на изследването и на резултатите от него и др.

Често стресът, пораждан от изискванията и от сроковете, поставени от възлагащата и финансиращата организация, карат учения и научния колектив да използват ненаучни средства в работата си и непочтени прийоми в отношенията.

В ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Темата за научната етика във всички нейни аспекти заслужава вниманието, тревогата и ангажираността на всеки член на научната общност. Тя винаги ще бъде дискутирана в търсенето на решения и по-добър баланс между нормативните и етичните аспекти на отношенията в научноизследователския процес. В този смисъл и представеният материал може да се приеме като част от дискусиата, с поставянето на някои проблеми, търсенето на насоки и предлагането на виждания за нормативни, организационни и управленски решения във връзка с:

- изработването на Етичен кодекс на българския учен;
- повишаване на наказателната отговорност за пиратство в науката;
- регламентирането на отношенията между научен ръководител и докторант;

- установяването на правила за научните обсъждания и контролни механизми за тяхното спазване;
- явно и ясно регламентиране на изискванията и процедурите при формиране на експертните органи в оценъчната система;
- намаляване броя на равнищата при научното оценяване и нормативно регламентиране на изискванията при научното израстване;
- разделяне на научните звания и научните длъжности;
- въвеждане на критерии и показатели за научна етика в системата за периодично атестиране на научните работници;
- ангажиране на медиите с темата за добрите и лошите практики в науката и научното общуване и др.

Всеки собствен прочит на материала може да разкрие нови решения и да породии нови идеи за такива. Отделните решения са изпълними на различни равнища – научен колектив, първично научно звено, научна организация, държава. Времето и организацията по подготовката и провеждането им също са различни. Общо за всички тях е само желанието, умението и волята да се реализират. Като предпоставки те са необходими както на тези, които задават правилата, така и на тези, които ги изпълняват. И са главното условие за успех.

**ПРЕПОРЪЧИТЕЛНИ
НАУЧНИ И НАУКОМЕТРИЧНИ ПОКАЗАТЕЛИ** от 2001 г.

НА НАУЧНАТА КОМИСИЯ ПО ИКОНОМИЧЕСКИ НАУКИ НА ВАК
ЗА ОЦЕНКА НА КАНДИДАТИТЕ ЗА НАУЧНИ СТЕПЕНИ И ЗВАНИЯ

1. За образователната и научна степен **„доктор“**:

Докторантът трябва да има „поне две самостоятелни публикации в реномирани специализирани наши или чужди научни издания (където има научна редакция)...”

2. За научната степен **„доктор на науките“**:

Докторантът трябва да има „поне 5 научни публикации в реномирани специализирани научни издания (където има научна редакция), от които поне 2 в чуждестранни такива.”

3. За научното звание **„доцент“**

Кандидатът трябва да има:

- „поне 8 научни публикации и поне 6 издателски коли самостоятелен текст (без тези по докторската дисертация) в специализирани научни издания;
- „участие с 6 издателски коли в публикувани учебници и учебни помагала.”

4. За научното звание **„професор“**

Кандидатът трябва да има:

- „поне 8 научни публикации и поне 12 издателски коли самостоятелен текст в реномирани специализирани научни издания след първата хабилитация (без тези, свързани с научната степен „доктор на науките” или с хабилитационния труд), от които поне 2 в чуждестранни научни издания
- „публикуван самостоятелен учебник (или участие в учебници в размер на поне 6 издателски коли самостоятелен текст) ...”

5. За научното звание **„старши научен сътрудник II степен“**:

Кандидатът трябва да има „поне 14 научни публикации и поне 10 издателски коли самостоятелен текст (без тези по докторската дисертация) в специализирани научни издания. Поне една публикация е в чуждестранно издание.”

6. За научното звание **„старши научен сътрудник I степен“**:

Кандидатът трябва да има „поне 12 научни публикации и поне 16 издателски коли самостоятелен текст в реномирани специализирани научни издания след първата хабилитация (без тези, свързани с научната степен „доктор на науките” или хабилитационния труд), от които поне 2 са в чуждестранни научни издания.”

АСПЕКТИ НА НАУЧНАТА ЕТИКА

Резюме

В студията се анализират и предлагат за дискусия широк кръг проблеми на научната етика в нейните проявни форми. Разглеждат се етичните аспекти на редица отношения, които възникват между учените в процеса на научното общуване, при обсъждането, оценяването и публикуването на резултатите от научните изследвания.

Специално внимание е отделено на същността и дефектите в механизма на оценяване и изграждане на научните работници, формите на интелектуална експлоатация в науката и на плагиатството.

Дадени са идеи и предложения за решаване на много от изведените проблеми.

ASPECTS OF SCIENCE ETHICS

Abstract

In those studios a big range of problems concerning science ethics in its manifestation forms are being analyzed and offered for discussion. The ethics aspects of number of behaviours, which arise between scientists in science communication process, in discussion, in estimation and publishing of science researches results are being considered.

Special attention is given to the essence and faults in estimation and scientist progress mechanism, forms of intellectual exploitation in science and to plagiarism.

Ideas and suggestions for solving most of the problems discussed are given.